

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

JAARVERSLAG 2019

2020, Raad voor Dierenaangelegenheden, Den Haag

© Sommige rechten zijn voorbehouden / Some rights reserved

Voor deze uitgave zijn gebruiksrechten van toepassing zoals vastgelegd in de Creative Commons licentie Naamsvermelding 3.0 Nederland. Voor de volledige tekst van deze licentie zie <http://www.creativecommons.org/licenses/by/3.0/nl/>

Tekst:

Linda van den Berg, www.washoe.nl

Opmaak en drukwerk:

Xerox/Osage, Den Haag

Productie:

Linda van den Berg

Foto omslag:

iStock.com/PavelRodimov

Foto's binnenwerk:

Copyright vermeld naast de foto

www.rda.nl

Raad voor Dierenaangelegenheden

Bezuidenhoutseweg 73

2594 AC Den Haag

Bij de productie van deze samenvatting is gebruik gemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council® (FSC®) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloorvrij gebleekt en 100% gerecycled.

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHENEDEN

JAARVERSLAG 2019

RAAD VOOR DIERENAANGELEGHENEDEN

Doel en activiteiten van de Raad

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een onafhankelijke raad van deskundigen die de minister van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) gevraagd en op eigen initiatief adviseert over multidisciplinaire vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn inclusief diergezondheid. De RDA bestaat op dit moment uit circa veertig leden met zeer uiteenlopende achtergrond en deskundigheid, die er op persoonlijke titel en zonder last of ruggespraak zitting in hebben.

De Raad voor Dierenaangelegenheden behandelt vraagstukken over de volle breedte van het dierbeleid: over gehouden en niet-gehouden, dus 'in het wild levende' dieren, over hobbydieren, over gezelschapsdieren, en over productie- en proefdieren.

De Raad legt het resultaat van zijn beraadslagingen neer in een zogenaamde zienswijze. Die geeft een overzicht van wetenschappelijke en maatschappelijke achtergronden van een vraagstuk, en adviseert over beleidsrichtingen en oplossingsrichtingen voor dilemma's. Consensus is niet noodzakelijk: een zienswijze van de Raad kan minderheidsstandpunten bevatten.

Inhoud

Doel en activiteiten van de Raad	4
Woord vooraf	5
De staat van het dier na 25 jaar Raad voor Dierenaangelegenheden	6
Dierbare hulpverleners	10
Digitalisering in de veehouderij	12
Overige initiatieven en activiteiten	14
Nieuwe raadsleden in 2019	19
Vooruitblik naar 2020	22
De Raad aan het werk	24
RDA-leden en hun achtergrond	25
Leden van Jong RDA	26
Personeel en organisatie	26

Woord vooraf

Het jaar 2019 stond voor de Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) in het teken van 'Staat van het Dier'. Met een gelijknamige publieksenquête, een jubileumcongres, het omvangrijkste RDA-rapport tot dusver en een serie regionale discussiebijeenkomsten maakte de Raad de balans op: hoe staat het met het welzijn en de gezondheid van de dieren in Nederland? Een belangrijke uitkomst van deze exercitie was het inzicht dat de Nederlandse samenleving verandert en daarmee ook de houding van Nederlanders ten opzichte van dieren. Nederlanders hebben nu meer respect voor dieren dan 25 jaar geleden en inbreuken op dierenwelzijn worden steeds minder geaccepteerd.

De Raad vindt dat er nog steeds welzijnsverbeteringen nodig zijn voor alle diergroepen. Problemen met dierenwelzijn en diergezondheid zijn voor een deel structureel verankerd in onze dierhouderijssystemen. Bovendien zorgen nieuwe kennis en inzichten steeds voor nieuwe dilemma's. In 2019 heeft de Raad zich over een aantal actuele thema's gebogen, waaronder de inzet van hulpdieren, digitalisering in de veehouderij, de positie van het dier in de kringlooptlandbouw en de gevolgen van gene-editing voor dierenwelzijn.

In lijn met de groeiende maatschappelijke aandacht voor dierenwelzijn heeft de Raad in 2019 nadrukkelijker het publiek debat opgezocht, bijvoorbeeld met break-out-sessies op het Jubileumcongres, regiobijeenkomsten naar aanleiding van het Staat van het Dier-rapport, een discussiesessie over gene-editing bij dieren, een debatmiddag over dierproeven ten behoeve van de veehouderij, een discussieavond over hulpdieren, een dialoogsessie van de Raad van Kinderen en een seminar over mens-dier relaties in verschillende contexten. Ook Jong RDA, het jongeren netwerk van de RDA, is op stoom gekomen met bijdragen aan al het werk van de RDA.

Marc Schakenraad, secretaris

Jan Staman, voorzitter

Foto's: René Verleg

De agenda van de RDA schuift mee met de positie van het dier in de samenleving, waarbij de Raad een verbindende rol wil spelen, het partnerschap tussen mens en dier wil duiden en adviezen wil geven om dierenwelzijn inclusief diergezondheid te verbeteren. De Raad heeft het Staat van het Dier-project gebruikt om te bepalen welke onderwerpen hij in de komende jaren op zijn agenda zal zetten. Als u het ons vraagt, hebben we de komende jaren nog wel werk te doen. Wij blijven daarbij graag met u in gesprek.

Marc Schakenraad, secretaris

Jan Staman, voorzitter

De staat van het dier na 25 jaar Raad voor Dierenaangelegenheden

Het 25-jarig jubileum van de RDA in 2018 vormde het startschot om de balans op te maken. Hoe staat het met het welzijn en de gezondheid van de dieren in Nederland? Is de manier waarop Nederlanders dieren behandelen in de afgelopen 25 jaar veranderd? Welke dilemma's spelen er op dit moment? Wat kunnen we in de toekomst verwachten en hoe kan de Raad daarop inspelen? In zijn omvangrijkste rapport tot dusver beschreef de RDA in 2019 de staat van het dier.

Raadslid hoogleraar Ynte Schukken (directeur van de Gezondheidsdienst voor Dieren) was de voorzitter van de kerngroep die zich over de staat van het dier gebogen heeft. Hij vertelt: 'Ons Staat van het Dier-rapport verscheen eind september 2019. Het radioprogramma *Vroege Vogels* had de primeur. Vooral de stelling *Honden horen niet in bed* uit het rapport werd daarna breed uitgemeten in de media. Het rapport is een bundeling van resultaten van een grote publieksenquête, beschouwingen van RDA-teams over verschillende diergroepen en essays van individuele RDA-leden over schurende kwesties. De hoofdboodschap is dat de Nederlandse samenleving verandert en daarmee ook de houding van Nederlanders ten opzichte van dieren. Nederlanders hebben nu meer respect voor dieren dan 25 jaar geleden en inbreuken op dierenwelzijn worden steeds minder geaccepteerd. We lijken te verschuiven van heersers, via rentmeesters, richting partners. Wij bedoelen partner in de zin van een wezen met recht op een waardig bestaan en erkenning

van zijn eigenheid en rol in het ecosysteem.'

Diergroepen

Schukken kijkt terug op de start van het project in juni 2018 in een zaaltje in Renkum: 'In eerste instantie was ons idee dat RDA-leden zich in werkgroepen zouden buigen over een aantal vragen. Bijvoorbeeld: hoe beoordelen zij als experts het welzijn en de gezondheid van dieren in Nederland, welke ontwikkelingen zijn belangrijk en wat kunnen we in de toekomst verwachten? We realiseerden ons echter al snel dat *de* staat van het dier niet bestaat; dat is te breed. We moesten ons concentreren op de belangrijke onderwerpen die bij specifieke diergroepen spelen. Uiteindelijk besloten we de staat van vier diergroepen te verkennen: dieren in de natuur, productiedieren, proefdieren en recreatiedieren. Die laatste groep is een verzamelnaam voor gezelschapsdieren, hobbydieren en dieren in dierentuinen. We hebben er wel kritiek op gekregen dat we die groepen samengevoegd hebben en dat we het bij gezelschapsdieren voornamelijk over honden en katten hebben. Natuurlijk weten we dat er in Nederland ook veel herpeten, vogels en vissen gehouden worden. Maar het project moest wel behapbaar blijven. We wilden de beschouwingen van de RDA-leden aanvullen met een publieksenquête, zodat we ook een beeld zouden krijgen van de houding van het Nederlands publiek. Uiteindelijk heeft die enquête een mooie en prominente positie gekregen in het rapport.'

Publieksenquête

De enquête is in 2018 in opdracht van de RDA uitgevoerd door onderzoeksbureau Kantar Public. Sommige enquêtevragen gingen over dierenwelzijn in het algemeen, bijvoorbeeld hoe de respondenten het welzijn van dieren in Nederland beoordelen en of dit volgens hen in de afgelopen jaren veranderd is. Andere vragen gingen over dilemma's die een afweging vergen tussen het persoonlijk belang en het belang van dieren, zoals het eten van dieren en het bestrijden van dieren die overlast veroorzaken.

Schukken: 'Mijn collega's in de kerngroep, Hans van Trijp en Hans Hopster, hebben heel veel tijd en energie in de enquête gestoken. Dat is erg de moeite waard geweest. Met ruim twee-

RDA-secretaris Marc Schakenraad tijdens de regiobijeenkomst in Deventer

Foto: René Verleg

duizend respondenten kregen we betrouwbare en representatieve resultaten die inzicht geven in de hedendaagse relatie tussen mens en dier in Nederland. Deelnemers van het RDA-jubileumcongres in februari 2019 (zie pagina 15 in dit jaarverslag) hebben in break-out sessies verder gediscussieerd over de thema's van de enquête. Dit konden we allemaal goed gebruiken bij het schrijven van Staat van het Dier. Het rapport is een mooie combinatie geworden van de mening van Nederlandse burgers en een bijbehorende duiding en bredere verkenning door RDA-leden.'

Hoog rapportcijfer

Een belangrijke conclusie uit de publieksenquête is dat de meeste Nederlanders van dieren houden. Op de vraag 'Kunt u op een schaal van 1 t/m 10 aangeven hoezeer het welzijn van dieren u aan het hart gaat?' was het gemiddelde antwoord een 8,2. Mensen gunnen dieren een goed leven en volgens velen hebben dieren daar ook een moreel recht op. Uit de enquête-resultaten bleek ook dat dierenwelzijn in de ogen van het publiek verbeterd is in de afgelopen jaren. Mensen zien echter duidelijk verschillen tussen de diergroepen: proefdieren zijn het slechtst af, recreatiedieren het best. Productiedieren en dieren in de natuur zitten ertussenin.

Schukken: 'In de beschouwingen en essays in Staat van het Dier onderschrijven RDA-leden het beeld dat dieren nu beter af zijn dan 25 jaar geleden. Er is nu meer aandacht en zorg voor het welzijn en de gezondheid van bijna alle diersoorten. Bij professionele dierhouders en bij burgers zien we meer bewustzijn over het welzijn en de gezondheid van dieren. Er zijn ook keurmerken gekomen die zich speciaal richten op dierenwelzijn. Bovendien zijn eigenaren in toenemende mate bereid om voor de zorg van hun dier te betalen. Ook is de wettelijke bescherming van veel dieren verbeterd. Ik vind dat Nederlanders trots mogen zijn op de vooruitgang die geboekt is op het vlak van diergezondheid en dierenwelzijn.'

Ynte Schukken tijdens de regiobijeenkomst in Veghel

Schurende kwesties

Hoewel de dieren in Nederland het beter gekregen hebben, vindt de Raad dat er nog steeds welzijnsverbeteringen nodig zijn voor alle diergroepen. Problemen met dierenwelzijn en diergezondheid zijn voor een deel structureel verankerd in onze dierhouderijssystemen. Bovendien zorgen nieuwe kennis en inzichten voor een bewegend welzijnsdoel. Schukken: 'Een voorbeeld van een moeilijke kwestie bij dieren in de natuur is: wanneer moeten we voor ze zorgen en wanneer moeten we van ze afblijven? Bij productiedieren speelt de vraag hoe zij

een plek gaan krijgen in de landbouw van de toekomst. Bij gezelschapsdieren zien we de kwestie van vermenschlijking: tot hoever is het acceptabel om dieren als mensen te behandelen?'

Ook het doden van dieren blijft een heel gevoelige kwestie: wanneer mogen we een dier doden en op welke manier? Dit is ook een van de 'schurende kwesties' die het rapport bespreekt. 'Die schurende kwesties zijn waardevol omdat ze de emoties rondom bepaalde onderwerpen tonen,' zegt Schukken. 'Ik houd zelf erg van een rationele benadering, dus de andere

leden van de kerngroep moesten mij ervan overtuigen dat we de emoties ook duidelijk moesten benoemen. Dat is een interne discussie geweest, maar ik ben heel blij met het eindresultaat. We laten in die hoofdstukken goed zien dat er onderwerpen zijn die zullen blijven schuren; dat is een blijvende realiteit. Je leest elke dag in de krant over onderwerpen zoals het doden van dieren, de grote grazers in de Oostvaardersplassen en de achteruitgang van weidevogels.'

Positief verrast

Op de vraag wat hem het meest verrast heeft in de enquête-resultaten, antwoordt Schukken: 'Bij veel vragen zagen we een min of meer normale verdeling van de antwoorden. Er waren maar weinig respondenten met een extreme mening. De meerderheid van de Nederlanders lijkt dus begrip te hebben voor nuance, terwijl de extremen de boventoon voeren in het publiek debat. Dat heeft mij positief verrast; ik dacht dat meer mensen zich lieten leiden door de hectiek van de dag. Wat mij ook opviel, was het interne conflict in het hoofd van mensen.' Schukken bedoelt dat de innerlijke idealist in mensen aan het woord lijkt te zijn als het gaat om grote lijnen en dat praktische motieven overheersen als het gaat om de dagelijkse zaken. Tachtig procent van de respondenten vond bijvoorbeeld dat *alle* dieren een moreel recht op leven hebben. Maar als het dichterbij komt en dieren overlast geven, verandert dat: slechts 27% van de respondenten was het oneens met de stelling dat muizen lastpakken zijn die je mag vergifigen. Blijkbaar is er dus een intern conflict tussen de idealen van mensen en hun dagelijkse beslissingen.

Regiobijeenkomsten

Het is de bedoeling dat het rapport de basis zal vormen voor de RDA-agenda van de komende jaren. Schukken: 'De verkenningen in Staat van het Dier vormen een belangrijke bron voor de agenda van de Raad. Daarbij waardeert de Raad de inbreng van mensen die zich beroeps- of hobbymatig bezighouden

Foto: René Verleg

Debat tijdens de regiobijeenkomst in Den Haag

met dieren. Daarom hebben we in november en december vier regionale discussiebijeenkomsten georganiseerd.' In Deventer werd gediscussieerd over dieren in de natuur, in Veghel en Leeuwarden over productiedieren en in Den Haag over gezelschaps- en hobbydieren. Het publiek bestond uit dierenartsen, veehouders, faunabeheerders, dierenbeschermers, wetenschappers, ondernemers, beleidsmedewerkers en anderszins geïnteresseerden. De RDA wilde graag weten of de aanwezigen de beschouwingen van de RDA herkenden, of zij nog kwesties zagen die de Raad gemist heeft en of zij suggesties hadden voor de agenda en de uitwerking daarvan.

'De bijeenkomsten hebben veel opgeleverd; er ontstonden leuke discussies. Wat mij bijvoorbeeld trof, was een suggestie van Robert ten Kate van het Brabants Agrarisch Jongeren Kontakt. Hij opperde in Veghel een gedachte-experiment om onze relatie met productiedieren beter te duiden: wat nou als je productiedieren beschouwt als werknemers en je een collectieve arbeidsovereenkomst moet opstellen voor die dieren? In zo'n cao leg je vast wat de werkomstandigheden zijn van productiedieren, wat de arbeidsvoorwaarden zijn en misschien ook wel hoe hun oude dag is geregeld. Dat vind ik heel interessant; het past in de algemene lijn dat dieren ook een stem krijgen in onze samenleving,' zegt Schukken.

Genoeg te doen

De Raad gaat in 2020 de inbreng uit de regiobijeenkomsten gebruiken bij de uitwerking van zijn agenda. Ook zal het commentaar gebruikt worden als bijdrage aan de zienswijzen die op stapel staan. Het rapport zal in het Engels vertaald worden, mede ter versterking van de rol die Nederland ook internationaal heeft bij het denken over dieren in de maatschappij. De Raad wil de publieksenquête in de toekomst herhalen om trends te kunnen ontdekken. Daarmee verschaft het rapport dus niet alleen een beschrijving van de huidige tijdsgeest, maar ook een nulmeting. 'De kwesties die we in het rapport aankaarten, zijn een zaak voor iedereen: ngo's, bedrijfsleven, wetenschap en alle overheden. In het proces van het schrijven van Staat van het Dier heeft de kerngroep de input gevraagd en gekregen van alle leden van de RDA. Dat is toch het mooie van de RDA: veel discussiëren en meningen delen en dan aan het eind samen een breed gedragen document opleveren. Voor de Raad is het in elk

geval duidelijk: er is nog genoeg te doen op weg naar een nieuw partnerschap tussen mens en dier. Wij gaan met de onderwerpen uit Staat van het Dier aan de slag,' besluit Schukken.

De kerngroep voor dit project bestond uit de leden prof. dr. J.J.M. van Alphen, prof. dr. Y.H. Schukken (voorzitter), mr. drs. J. Staman, prof. dr. ir. J.C.M. van Trijp, en oud-raadslid dr. ing. H. Hopster. Zij zijn bijgestaan door de adjunct-secretarissen dr. T.J. Bergstra, dr. ir. M.A. van der Gaag en R.L. van Oudheusden MSc BA, en door secretaris ir. M.H.W. Schakenraad van de RDA.

Foto: René Verleg

Een bezoeker van de regiobijeenkomst in Leeuwarden is verdiept in 'Staat van het Dier'

Forumvoorzitter Nienke Endenburg

Dierbare hulpverleners

Zienswijze op eigen initiatief

Vraag: Er is een enorme toename én een grote variatie in het aantal activiteiten met dierondersteunde interventies in Nederland (Animal Assisted Interventions, AAI). Hebben die interventies nut voor de mens en zijn ze wel noodzakelijk? Hoe is het gesteld met het welzijn van de betrokken dieren en welke maatregelen kunnen er worden genomen om dat welzijn te beschermen?

Aanleiding: ‘Dieren worden steeds vaker ingezet bij activiteiten om mensen te helpen of beter te laten worden,’ zegt RDA-raadslid dr. Nienke Endenburg, voorzitter van het forum dat deze vraag onderzocht. Zij is in het dagelijks leven gezondheidszorg-psycholoog en docent aan de faculteit Diergeneeskunde in Utrecht, met speciale belangstelling voor de invloed van dieren op ontwikkeling en gedrag van mensen. ‘Je ziet het aan alle kanten opkomen: hulphonden, zorgboerderijen, paarden-coaching, noem maar op. Maar we hebben heel weinig gegevens over aantallen, toepassingen en het welzijn van de dieren, en er is ook geen brede organisatie. Je krijgt wel eens de indruk dat er – naast professionele – ook minder professionele interventies worden aangeboden, maar we moeten eerlijk zijn: we weten het niet precies. De Raad vond het daarom de moeite waard om een zienswijze uit te brengen over de legitimiteit van dierondersteunde

interventies en de vraag hoe het is gesteld met het welzijn van de daarbij betrokken dieren.’

Overwegingen: ‘We hebben eerst verkend wat er vanuit de wetenschap bekend is over de vraag of dieren echt een positieve bijdrage kunnen leveren aan het welzijn van mensen, bijvoorbeeld met autisme of een verslaving,’ zegt Endenburg. ‘Dat leverde veel onderzoek op, maar in het algemeen is dat op dit moment niet van voldoende kwaliteit om de toets van wetenschappelijke kritiek te doorstaan.’ De conclusie was dus dat er onvoldoende hard bewijs is voor die therapeutische bijdrage, terwijl dat wel gewenst is, bijvoorbeeld om dierondersteunde interventies vergoed te krijgen door de verzekering. Ook het welzijn van dieren die worden ingezet bij AAI komt in bovengenoemde onderzoeken niet of nauwelijks aan de orde. De Raad keek daarnaast naar de manier waarop de sector is georganiseerd. ‘In sommige delen van de sector is dat prima, maar in andere minder,’ zegt Endenburg daarover. ‘Soms ontbreekt het helemaal aan organisatie, en dat heeft ook gevolgen voor de aanwezigheid van bijvoorbeeld een beroepsopleiding en nascholing, belangrijke aspecten van professionalisering. In het Duitstalige gebied is er al meer op dat terrein: daar moet je geaccrediteerd zijn om hulphonden te mogen opleiden.’ De sector zou gebaat zijn bij professionalisering, vindt Endenburg,

maar daarvoor ontbreekt nu vaak de infrastructuur.

Tenslotte heeft het forum gekeken naar de hamvraag: ‘Wat doet het met dieren als ze als hulpdier fungeren?’ Ook daarover bleken nauwelijks betrouwbare onderzoeksgegevens voorhanden. Endenburg: ‘Er zijn genoeg aanwijzingen dat er welzijnsaantastingen voorkomen, maar we weten te weinig over de schaal en de ernst daarvan.’ Ook daarover is dus onderzoek nodig. Toch kon het forum wel voorsorteren op een conclusie op dit gebied. ‘Je moet dan kijken naar het resultaat dat de interventie oplevert,’ zegt de forumvoorzitter. ‘Als de interventie duidelijk resultaat oplevert zoals bijvoorbeeld het geval is bij signaalhonden voor doven, waarvan je het nut niet hoeft te betwijfelen, oordeel je anders over een eventuele inbreuk op het welzijn van het dier, dan wanneer het effect niet is aangetoond. In dat laatste geval moet je welzijnsaantastingen van het dier afwijzen. Als er alternatieven bestaan voor de inzet van dieren, zullen die ook overwogen moeten worden.’

Advies: Er is goed wetenschappelijk onderzoek nodig, met de daarbij behorende kwaliteitscriteria, naar de effecten van dierondersteunde interventies op mens én dier. De sector moet worden geprofessionaliseerd, met opleidingen volgens vastgestelde criteria, nascholingen en een accreditatiestelsel dat duidelijkheid schept voor consumenten, hulpzoekers en verzekeraars. Op die manier kan ruimte ontstaan voor professionals en worden de mogelijkheden beperkt voor amateuraanbieders zonder passende opleiding. De overheid kan hierbij een initiërende en stimulerende rol spelen. Veel kan op dit gebied worden overgenomen, uiteraard aangepast aan de Nederlandse situatie, uit het Duitstalige gebied. Ook is het belangrijk dat er een beroepsorganisatie voor de sector komt.

Weerklank: De zienswijze heeft uitgebreid aandacht gekregen van landelijke media, waaronder de NOS-website, het televisieprogramma Editie NL en BNR Radio. Bij de officiële presentatie van de zienswijze op 21 mei in Nieuwspoor Den Haag waren diverse vertegenwoordigers van de hulpdierensector aanwezig. Zij gaven te kennen dat zij behoefte aan een vervolg hadden. In een brief aan de Tweede Kamer reageerde minister Carola Schouten op 19 juni op de zienswijze. Zij noemde het een ‘goede basis waarop alle betrokken partijen verder kunnen bouwen’. Schouten vroeg de RDA om alle betrokken partijen bijeen te brengen om het gesprek te starten over de verdere professionalisering van de sector.

De RDA heeft vervolgens op 27 november een rondetafelgesprek georganiseerd met diverse aanbieders van AAI. De aanwezigen bleken zeer gedreven om de hulpdierensector verder te professionaliseren. Er is een werkgroep gevormd die vanuit een breed perspectief (zowel AAI-dieren als assistentiedieren) voorstellen zal doen voor de (verdere) samenstelling van het lespakket, de organisatie van de certificering, het opstellen van beroepscodes, kennisdeling, borging van dierenwelzijn en effectiviteit van de inzet van hulpdieren in gezondheidszorg.

Foto: Instituut für soziales Lernen mit Tieren

Ezel met jongen

Deze zienswijze is voorbereid door een forum met de leden W.T.A.A.G.M. van den Bergh, dr. N. Endenburg (voorzitter), dr. L.J.A. Lipman, drs. R.A. Tombrock en oud-raadslid dr. ing. H. Hopster. Het forum is bijgestaan door de adjunct-secretarissen A.E. van den Ende MSc MA en D. Hartman MSc, en door secretaris ir. M.H.W. Schakenraad van de RDA.

Forumvoorzitter Gé Backus

Digitalisering in de veehouderij

Zienswijze op eigen initiatief

Vraag: Digitalisering verspreidt zich snel in de veehouderij en dat heeft ook gevolgen voor het dier. Wat moeten overheden en marktpartijen doen om kansen en mogelijkheden die uit digitalisering ontstaan te gebruiken, en om de risico's die tegelijk optreden te verkleinen?

Aanleiding: In de veehouderij komen in snel tempo digitale technieken op om gegevens te verzamelen en te communiceren. 'Dat roept vragen op in verband met het welzijn van de dieren,' zegt voorzitter dr. ir. Gé Backus van het forum dat deze zienswijze voorbereidde. De belangrijkste reden om deze vraag nu te stellen is de opkomst van het internet-der-dingen: sensoren en andere meetapparatuur die zonder tussenkomst van de gebruikers data aan elkaar doorgeven en daar acties uit laten volgen.

Overwegingen: 'We hebben natuurlijk eerst gekeken: wat is er te koop en wat is er in ontwikkeling? Er komen steeds goedkopere sensoren op de markt en met behulp van draadloze netwerken kunnen die met elkaar en met proces- en managementsystemen worden verbonden. Dat klinkt eenvoudig maar het is heel ingewikkeld omdat de ontwikkelingen zo snel gaan, en je weet niet wat er achter de volgende innovatie komt. Je kunt ook niet voorbij het eerstvolgende knelpunt kijken.

We hebben dus steeds een inschatting gedaan van de aard en omvang van de ontwikkelingen. Dan kan je iets zeggen over kansen en bedreigingen die zich daar voordoen voor de betrokken partijen: dier, veehouder en markt/maatschappij. Neem bijvoorbeeld het beschikbaar komen van grote hoeveelheden sensordata. Bij goed gebruik kan je beter zien of er bepaalde risico's zijn op het gebied van voeding en gezondheid. Maar bij onoordeelkundig gebruik kan het dier daar het slachtoffer van worden omdat er minder menselijk contact en menselijke controle is. Er zijn dus steeds kansen en bedreigingen, en dat zie je bij alle drie de invalshoeken. We hebben dus niet willen, en vooral niet kunnen zeggen: doe dit of doe dat niet! Maar we zeggen wel: we zien bij elke nieuwe ontwikkeling bepaalde kansen en bedreigingen; kijk daar goed naar!

Duidelijk is, aldus Backus, dat de ontwikkelingen snel gaan en dat ze een grote invloed zullen hebben op de bedrijfsvoering in de veehouderij. Niets doen is geen optie. En: 'Met verstandige beleidsmaatregelen, zowel vanuit de overheid als in het bedrijfsleven, kunnen we zorgen dat die ontwikkelingen de goede kant op gaan voor mens, dier, markt en samenleving.' Om daaraan bij te dragen heeft het forum een aantal aanbevelingen gedaan: 'Wat eraan komt, kan je niet weten, maar je kan wel zorgen dat je de ontwikkelingen op het gebied van

digitalisering heel goed volgt zodat je er snel adequaat op kan inspelen.'

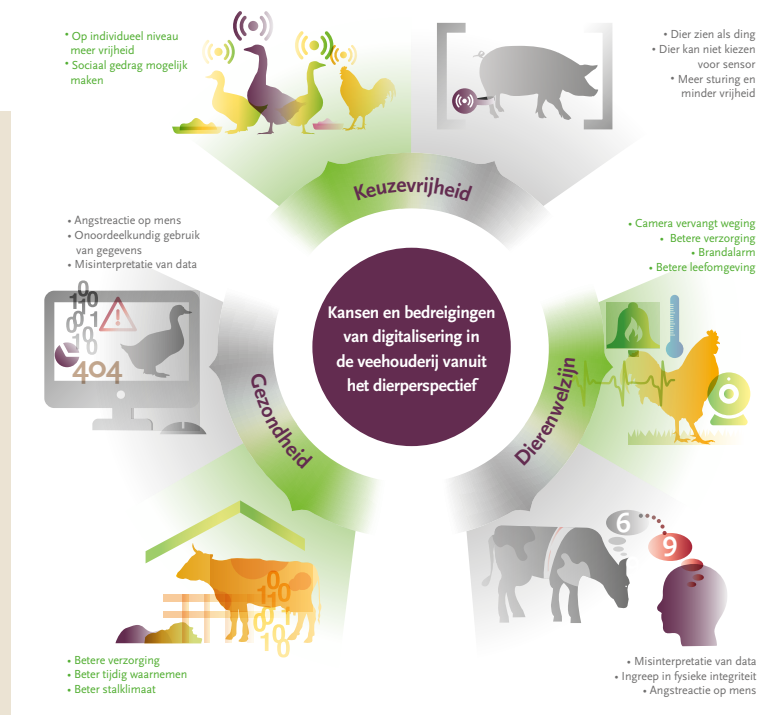
Aanbevelingen: Laat overheid en bedrijfsleven het meer zoeken in doelvoorschriften als het om dierenwelzijn gaat, is een van de belangrijkste aanbevelingen. Nu gelden er vaak middelvoorschriften, over de oppervlakte per dier bijvoorbeeld. Bij controle gebaseerd op sensor- data kan je ook het gedrag van dieren als criterium nemen voor bijvoorbeeld een vergunning. Dat geeft de dieren en de veehouder meer vrijheid.

Zorg verder dat data en datanetwerken toegankelijk blijven, luidt een volgende aanbeveling. Garandeer dat netwerken zoveel mogelijk open blijven. 'Met behoud van privacy en respect voor de eigendom van data,' beklemtoont Backus: 'Data van de boer moeten eigendom blijven van de boer.' Laat alle betrokken partijen samenwerken aan een open innovatiesysteem waarin vernieuwingen makkelijk worden uitgewisseld, is ook een aanbeveling. Zorg voor contactmomenten tussen agrofoodsector en high tech om voor doorstroming van informatie te zorgen en cross-overs te stimuleren. Besteed verder in onderzoek en onderwijs voldoende aandacht aan digitalisering en de kansen en bedreigingen die eraan verbonden zijn. Aan partijen die werken aan het delen van data tenslotte, wordt geadviseerd om dat zo te doen dat administratieve taken op de boerderij worden teruggedrongen zodat veehouders en diervverzorgers minder dubbel hoeven te schrijven en meer tijd kunnen besteden aan het verzorgen van hun dieren.

Weerklank: De presentatie van de zienswijze vond op 19 juni plaats op een bijzondere locatie: de voormalige mengvoederfabriek aan de Verlengde Noordkade in Veghel.

De opkomst was groot en de zienswijze werd positief ontvangen door betrokkenen uit het brede veld in en rondom de veehouderij. Het onderwerp heeft beslist de aandacht van de RDA in zijn aanbiedingsbrief aan minister Carola Schouten in overweging gegeven om een programma digitalisering te starten waarin de technische ontwikkelingen, de maatschappelijke impact en het effect op het welzijn en de integriteit van het dier integraal geadresseerd worden, opdat de noodzakelijke inspanningen richting en focus krijgen. Bij de opzet en uitwerking van een dergelijk programma zouden de verschillende betrokkenen een vooraanstaande plek moeten krijgen.

De zienswijze heeft aandacht gekregen in de landelijke media, waaronder trouw.nl, radar.avrotros.nl, boerderij.nl, varkens.nl en veeteelt.nl. De RDA heeft voor het eerst ook infographics en een video over de zienswijze laten maken. Deze zijn vervolgens in diverse (inter)nationale presentaties gebruikt. Backus heeft de zienswijze gepresenteerd tijdens een lezing op de Universiteit van Göttingen (Duitsland), waar het ook zeer goed ontvangen werd.

infographic: VormVijf

Deze zienswijze is voorbereid door een forum met de leden dr. ir. G.B.C. Backus (voorzitter), J.P. van den Berg, prof. dr. S. Haring, prof. dr. ir. J.A.P. Heesterbeek, prof. dr. ir. B. Kemp, A. Kemps, dr. F.L.B. Meijboom en dr. H.A.P. Urlings. Het forum is bijgestaan door de adjunct-secretaris dr. ir. K. van Hees en door secretaris ir. M.H.W. Schakenraad van het RDA-team.

Overige initiatieven en activiteiten

Gene-editing bij dieren

In 2019 boog een groepje leden bestaande uit prof. dr. Martien Groenen, drs. Marjan Slob en mr. drs. Jan Staman zich over gene-editing bij dieren. In de afgelopen jaren zijn er gene-editing-technieken ontwikkeld die gericht en efficiënt het genoom van organismen kunnen aanpassen. Een voorbeeld is CRISPR-cas. Wetenschappers zetten deze technieken al veelvuldig in voor wetenschappelijke doeleinden en er worden commerciële toepassingen onderzocht. Er wordt beweerd dat verscheidene toepassingen het welzijn en de gezondheid van dieren zouden kunnen verbeteren. Tevens zijn er toepassingen in ontwikkeling die bij productiedieren de milieubelasting zouden verlagen.

In juni 2019 organiseerde de RDA samen met de Commissie Genetische Modificatie (COGEM) een discussiebijeenkomst over gene-editing bij dieren tijdens de internationale conferentie 'CRISPR-con 2019' in Wageningen. Het doel was om maatschappelijke opinies over dit onderwerp te peilen. Er ontstond een levendige discussie, waarin enerzijds de kansen voor het dier werden benadrukt. Anderzijds bleek dat er veel zorgen bestaan over de noodzaak van gene-editing-toepassingen en het daadwerkelijke voordeel voor het dier. Is CRISPR een oplossing voor problemen die wij in Nederland kennen in de omgang met dieren of is het een toepassing op zoek naar een probleem, zo werd de twijfel onder woorden gebracht. Deze discussie werd in 2019 ook binnen de Raad gevoerd. De Raad constateerde een behoefte aan een duidelijker beeld hoe we in Nederland zorgvuldig en verstandig kunnen omgaan met de

Levendige discussie over CRISPR-cas bij dieren tijdens CRISPRcon in Wageningen

toepassing van gene-editing bij dieren, hoe deze techniek steeds in het belang van het dier kan worden ingezet en hoe daarvoor dan draagvlak in de samenleving kan ontstaan.

Qua wetgeving geldt voor gene-editing-toepassingen momenteel het Europese 'nee, tenzij' principe, met strenge regels aangaande veiligheid, milieurisico's en traceerbaarheid. Als het gaat om niet-biomedische toepassingen van genetische modificatie bij dieren, vereist de Nederlandse Wet Dieren een aanvullende toetsing op de gevolgen voor de gezondheid en het welzijn van de betreffende dieren en op overige ethische

aspecten. Bij een verzoek tot verlening van een dergelijke vergunning dient de minister van LNV een commissie van onafhankelijke deskundigen in te stellen. Deze commissie geeft advies aan de hand van een toetsingskader.

Ondertussen hebben meerdere landen buiten de Europese Unie (EU) de wetgeving voor gene-editing bij dieren versoepeld. Daar zijn bijvoorbeeld al commerciële toepassingen bij dieren gerealiseerd. De RDA verwacht dat de druk om nieuwe regelingen voor gene-editing te ontwikkelen, zal toenemen binnen de EU. Tegen die achtergrond lijkt het de

Raad van groot belang om in Nederland vroegtijdig het gesprek met vertegenwoordigers van de samenleving te beginnen over de toepassing van hedendaagse gene-editing-technieken bij dieren die in Nederland bedrijfsmatig en particulier worden gehouden. In dat gesprek zou volgens de Raad voorop moeten staan hoe gene-editing dienstbaar kan worden gemaakt aan het belang van het dier en hoe voorkomen kan worden dat de techniek wordt ingezet voor doeleinden waarbij geen belang van het dier is gediend.

In december 2019 stuurde de Raad daarom een adviesbrief naar minister Carola Schouten om haar aandacht te vragen voor de bescherming van de belangen van het dier bij toepassing van gene-editing. De Raad pleit hierin voor een dialoog over dit onderwerp en vraagt de minister het te hanteren afwegingskader openbaar te maken. De Raad vindt het essentieel dat dit toetsingskader zorgvuldige afwegingen faciliteert, waarbij het welzijn en de gezondheid van dieren in ieder geval geborgd

Foto: Paul Voorham

Dialogsessie met de Raad van Kinderen

wordt. Adjunct-secretaris drs. Anne van den Ende van het RDA-team heeft dit advies gepresenteerd op een bijeenkomst van het onderzoeksproject 'Just editing' in Den Haag. Het tijdschrift 'De Molenaar' heeft aandacht besteed aan de discussiebijeenkomst in Wageningen.

Jubileumcongres

Op 14 februari organiseerde de RDA ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum een congres in Santpoort met het thema 'de staat van het dier'. Het was een grote bijeenkomst met een breed samengesteld publiek en dito scala aan onderwerpen. Diverse landelijke media besteedden aandacht aan het jubileumcongres, waaronder het Reformatorisch dagblad, Nieuwe Oogst, Groen Kennisnet, Leeuwarder Courant, Trouw, Veearts.nl en Pluimveeactueel.nl. Op het congres presenteerde de RDA alvast een aantal uitkomsten van zijn grote publieksenquête over dierenwelzijn (zie pagina 6-9 van dit jaarverslag). Daarna werd de publieksofinie over de staat van het dier naast de visies van sprekers en deelnemers geplaatst. In een reeks break-out-sessies kwamen allerlei 'schurende kwesties' aan bod. Deelnemers met uiteenlopende achtergrond en leeftijd gingen in debat en zochten gezamenlijk naar begaanbare wegen voor de omgang met dieren. Het pas opgerichte juniorennetwerk 'Jong RDA' leverde een belangrijke bijdrage aan het invullen van de break-out sessies, videobijdragen en verslaglegging. Mede door hun inzet kijkt de Raad terug op een bijzonder succesvolle bijeenkomst. De Raad heeft de inbreng van de deelnemers ook verwerkt in zijn rapport 'Staat van het Dier' dat in september verscheen.

Raad van Kinderen

Kinderen hebben bij uitstek een frisse kijk op maatschappelijke problemen. Daarom organiseerde de RDA in 2019 net als

in voorgaande jaren activiteiten voor een 'Raad van Kinderen'. De Triodos Foundation leverde hiervoor een financiële bijdrage. De Raad van Kinderen bestond dit jaar uit kinderen van groep zeven en acht van basisschool de Springschans te Heiloo. De RDA vroeg hen advies over het thema 'dieren in de stad'. Ir. Marc Schakenraad (secretaris van de RDA) introduceerde dit onderwerp op 6 mei op de school. Hij legde uit dat we niet altijd weten hoe we samen moeten leven met dieren in de stad. Na zijn bezoek keken de kinderen de film 'De Wilde Stad'. Moeten we deze dieren beschouwen als wilde of gehouden dieren? Wat voor verantwoordelijkheden en plichten zijn er van toepassing?

Een week later kreeg de Raad van Kinderen een ecologische rondleiding door Amsterdam-Noord. Ze zaaiden bloemenlinten, maakten een stadswandeling met ecooloog Fred Haaijen en leerden van alles over dieren in de stad. Nadat de kinderen hun bevindingen en meningen over de dieren hadden gepresenteerd aan hun klasgenoten, verdiepten ze zich in twee groepen verder in de onderwerpen. Bij ieder dier werd het probleem geschetst, een oplossing bedacht en informatie verzameld. Op 1 juli volgde een dialogsessie in Den Haag, waar de kinderen hun visie op dieren in de stad prachtig presenteerden. Onder leiding van dagvoorzitter Jan-Maarten Rovers ging de Raad van Kinderen daarna in gesprek met Ted van den Bergh van de Triodos Foundation en dr. Franck Meijboom, prof. dr. Jacques van Alphen, drs. Frank Verstappen en drs. Rosanne van Oudheusden van de RDA. Het was een nuttige en gezellige sessie vol met nieuwe inzichten en ideeën van de kinderen. De RDA onderzoekt nu manieren om de adviezen van de kinderen te implementeren.

Met behulp van een opening (fistel) kan de pensinhoud van een koe worden onderzocht

Dieren in verschillende contexten

Op 9 mei organiseerde de RDA in samenwerking met de Universiteit Utrecht een internationaal symposium over de invloed van context op onze omgang met dieren. Raadslid dr. Franck Meijboom was de initiatiefnemer van het symposium. Hij gaf als voorbeeld dat het welzijn van proefratten scherp gecontroleerd wordt, terwijl ratten die ongewenst woonhuizen binnendringen vaak op dieronvriendelijke wijze gedood worden. En honden worden in Nederland als huisdier gehouden en als gezinslid gezien, terwijl het in China niet ongebruikelijk is om hondenvlees te eten. Spanningen die het gevolg zijn van context vragen om een pluralistische benadering. Welke

perspectieven zijn er en wat kunnen we daarvan leren?

Daarom verzamelde het symposium een gemêleerd gezelschap van experts in dierenwelzijn en dierethiek met verschillende thuislanden, achtergronden en overtuigingen. Aan het eind van de dag gingen de deelnemers niet naar huis met een kant een klaar antwoord op de vraag wat een humaan eindpunt is voor een huisdier of hoe we de perspectieven van Nederlanders op dierenwelzijn precies kunnen vergelijken met die van bijvoorbeeld Denen. Wel voedde het symposium de interesse voor spanningen onder het oppervlak en verhoogde het de ambitie om een dialoog aan te gaan en mensen te verbinden.

Dierproeven ten behoeve van de veehouderij

Ook op 2 oktober was de RDA betrokken bij een internationaal evenement. Die dag organiseerde de Raad samen met Hogeschool Odisee een debaťmiddag in Brussel over dierproeven ten behoeve van de veehouderij. Aanleiding was de RDA-zienswijze over dit onderwerp uit 2018, waarin de Raad aanbevelingen doet ten aanzien van het dilemma dat voor de verbetering en innovatie van de veehouderij dierproeven nodig zijn, bijvoorbeeld om de effecten op de gehouden dieren te onderzoeken. Dit is een dilemma omdat de Nederlandse overheid zowel wil streven naar een duurzame veehouderij als naar een dierproefvrije samenleving. Het publiek in Brussel bestond onder anderen uit leden van ethische commissies en dierenwelzijnsraden, en studenten uit Nederland en Vlaanderen. Raadslid dr. Franck Meijboom presenteerde de zienswijze van de RDA. De hoogleraren Nadine Buys (KU Leuven) en David Morton (University of Birmingham) gaven een presentatie over respectievelijk de situatie in Vlaanderen en Europese regelgeving. Vervolgens bespraken de deelnemers welke elementen van de RDA-zienswijze relevant zijn voor de toetsing van dierproeven ten behoeve van de veehouderij in Vlaanderen.

Hulpdieren

Op 22 oktober organiseerde de RDA samen met veterinair studenteninitiatief VetInvolved een discussieavond in Utrecht over het gebruik van dieren voor therapeutische, educatieve en recreatieve doeleinden. Dit naar aanleiding van de RDA-zienswijze 'Dierbare hulpverleners' (zie pagina 10-11 in dit jaarverslag). Dr. Nienke Endenburg (raadslid) en IJsbrand Snoei (oprichter en directeur van zorgboerderij 't Paradijs) gaven een presentatie. Daarna was er ruimte voor discussie onder leiding van raadslid drs. Ruud Tombrock. Aan de hand

Discussieavond hulpdieren

van stellingen overwoog het publiek, bestaande uit universitair docenten, professionals uit de sector, studenten diergeneeskunde en studenten ethiek, óf en op welke voorwaarden zij de inzet van dieren in de zorg een goed en gerechtvaardigd idee vonden. Er bleek meer steun voor de inzet van interventiedieren voor medische dan voor recreatieve doeleinden. Het publiek opperde meerdere voorwaarden voor dierondersteunde interventies, zoals het gebruik van alternatieven indien mogelijk, een kwaliteitskeurmerk in de sector, een 'cao voor dieren' en het selecteren van geschikte dieren. De consensus was dát er voorwaarden moeten worden gesteld, maar er werd verschillend gedacht over hoe deze ingevuld zouden moeten worden.

Vangen en doden van vogels (aanvullende zienswijze)

Minister Carola Schouten heeft de RDA in 2019 gevraagd om zijn zienswijze over ethische en dierenwelzijnsaspecten van het vangen van vogels met de bal-chatri-methode en het doden van vogels door middel van cervicale dislocatie en slag-, steek-, en snijwapens. Het gaat om een aanvulling op de 'Verkorte zienswijze over tien hulp-, vang- en dodingsmiddelen vogels' die de RDA in 2016 publiceerde. Aanleiding voor dit verzoek waren de reacties die de minister ontving in het kader van de consultatie van het ontwerp-Aanvullingsbesluit Natuur onder de in voorbereiding zijnde Omgevingswet. Er werd gevraagd

om verruiming van de bestaande bepalingen in het Besluit natuurbescherming. In een reactie aan de minister stelde de RDA op 12 juni dat er geen redenen zijn om de eerdere zienswijze te wijzigen als het (alleen) gaat om het welzijn van het dier. De RDA baseert zich hierbij op de literatuur, de reacties uit de consultatie en praktijkinzichten. De uitgangspunten, conclusies en aanbevelingen uit de eerdere zienswijze zijn nog steeds van kracht.

Opiniestukken

In 2019 verschenen er in vaktijdschriften en landelijke media een aantal opiniestukken van de hand van RDA-voorzitter mr. drs. Jan Staman. In 'Het hemd is nader dan de rok' (gepubliceerd in het 'DIERPLAGEN Informatie' magazine van het Kennis- en Adviescentrum Dierplagen) betoogt Staman dat het samenleven met dieren niet zonder wering en bestrijding gaat, hoe paradoxaal dat ook moge klinken. Volgens hem zijn er substantiële vernieuwingen nodig in de bestrijding van dierplagen en vormen de drie V's (Verfijnen, Verminderen, Vervangen – bekend uit de proefdierkunde) hiervoor een bruikbaar kader.

In stukken in de Volkskrant, Nederlands Dagblad en 'Boerderij' pleit Staman ervoor om dierenwelzijn centraal te zetten in de transitie naar een kringlooplandbouw. De geplande overgang naar een kringlooplandbouw is volgens de RDA-voorzitter een uitstekende gelegenheid om een aantal hardnekkige welzijnskwesties in de veehouderij aan te pakken. Laat dit het centrale onderwerp van de dialoog over onze omgang met dieren zijn: hoe zorgen we dat de dieren de centrale plek krijgen in de discussies over de kringlooplandbouw die ze verdienen? De RDA zal in 2020 ook met een zienswijze over dit onderwerp komen.

Vaarkampezing

Op 30 januari 2020 organiseerde de RDA samen met de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht de vierde Vaarkampezing, met als thema 'Fokken met dieren, voor wie doen we dat?' In het Academieggebouw in Utrecht werd dit onderwerp belicht door drie sprekers: prof. dr. ir. Johan van Arendonk (Hendrix Genetics), dr. Hille Fieten (Faculteit Diergeneeskunde) en dr. Melanie Peters (Rathenau Instituut). Gespreksleider Inge Diepman startte de lezing met een voorgesprek met RDA-voorzitter mr. drs. Jan Staman. 'Dialogo is haast therapeutisch,' zei Staman. Het is goed om met elkaar in gesprek te gaan en te blijven over de morele, ethische en levensbeschouwelijke kwesties die ons soms verdelen als het gaat om het houden van dieren. Na afloop van de presentaties bood de Vaarkampezing dan ook plaats voor reacties en opvattingen uit de zaal.

Drs. Jan-Kees Goet, secretaris-generaal van het ministerie van LNV, verving minister Carola Schouten die helaas verhinderd was. Goet droeg een rede voor namens Schouten. De rede benadrukte dat dieren levende wezens zijn met een eigen waarde. Iedereen heeft een morele plicht deze waarde in acht te nemen. Ze belichtte ook dat de opvattingen over praktijken met dieren, waaronder fokkerij, met de jaren veranderen. Haar vraag aan het publiek was: 'Wat is het kader met de juiste bandbreedte waarin we verder kunnen praten over de intrinsieke waarde van het dier in de fokkerij?' Een journalistiek verslag van de Vaarkampezing is inmiddels op de RDA-website verschenen.

Foto: Paul Voorham

Vlnr: Marc Schakenraad, Jan Staman, Carola Schouten en Ynte Schukken op het RDA-jubileumcongres

Nieuwe raadsleden in 2019

Foto: Tamara Ellens

Lisette de Ruigh: 'Praktijkervaring in agrarische sector en dierentuinwereld'

'Ik heb nu één Raadsvergadering meegeemaakt en die was heel interessant. Ik zag dat vraagstukken vanuit allerlei verschillende invalshoeken bekeken werden. Ik houd ervan als ik op die manier geprikkeld word. Meekijken met een ander kan ertoe leiden dat je je eigen visie aanpast.' Dat zegt drs. Lisette de Ruigh, Directeur van de Nederlandse Vereniging van Dierentuinen. Zij begon haar carrière in de agrarische sector en stapte toen over naar de dierentuinwereld, waar ze de transitie van Dierenpark Emmen naar Wildlands begeleidde.

De Ruigh vertelt: 'Ik ben dierenarts geworden vanwege mijn liefde voor koeien. Als kind wilde ik boer worden. Ik heb twintig jaar

gewerkt in de rundveesector, die heel modern en technologisch geavanceerd is. Ik was verantwoordelijk voor sperma en embryo productie. Daarna stapte ik over naar de dierentuinwereld. Dat is een hele andere wereld, maar in beide sectoren werken mensen met passie en spelen allerlei ethische kwesties. Ik ken zowel de agrarische wereld als de dierentuinsector van binnenuit en ik weet wat daar speelt. Ik was in beide sectoren verantwoordelijk voor het houden van dieren en heb daarbij geleerd om uit te zoomen en ethische vraagstukken te bekijken. Ik kan met een zekere nuchterheid, gezond empathisch vermogen en zakelijkheid naar kwesties kijken. Dat zal ik inbrengen in de Raad. Komend jaar wil ik mij in elk geval graag buigen over het doden van dieren, een van de onderwerpen op de Raadsagenda. Dit vind ik heel interessant omdat het in alle sectoren speelt.'

Ze voegt nog toe: 'Ik heb ooit een opleiding tot mediator gevolgd. Daar heb ik ervaren dat mensen met ogenschijnlijk tegenstrijdige standpunten vaak gemeenschappelijke belangen blijken te hebben wanneer ze bij elkaar gaan zitten en naar elkaar luisteren. Dat geldt natuurlijk ook binnen de RDA: als je dieper gaat graven, vind je ongetwijfeld zaken waar je hetzelfde over denkt.'

In 2019 traden vijf nieuwe leden toe tot de Raad voor Dierenaangelegenheden. Op deze en de volgende pagina's stellen zij zich aan u voor.

Gerda van Dijk: 'Complexiteit omarmen om het publiek belang te dienen'

'Ik ben opgeleid als ecooloog, dus ik ben gewend om na te denken over complexiteit en samenhang. De kunst is om complexiteit niet weg te redeneren, maar te omarmen en voor je te laten werken.' Aan het woord is prof. dr. ir. Gerda van Dijk. Zij is hoogleraar Publiek Leiderschap aan de VU Amsterdam en zelfstandig managementconsultant. 'Onze samenleving wordt op het moment geconfronteerd met veel echt complexe vraagstukken. Er bestaan geen eenduidige oplossingen voor deze problemen. Het is nodig om met veel partijen samen te bedenken hoe wij als samenleving om willen gaan met zaken als veiligheid, onderwijs en klimaat.'

'Er wordt vaak gesproken over belangen tegenstellingen, maar waar het eigenlijk om gaat, is hoe je om wilt gaan met complexe vraagstukken. Neem bijvoorbeeld de actuele discussie over stikstof. Het werkelijke vraagstuk is: hoe willen wij ons landelijk gebied vormgeven? In Nederland leven ongelooflijk veel mensen en het landelijk gebied moet heel veel functies vervullen, zoals landbouw, industrie, wonen, natuur en recreatie. Die functies kunnen niet allemaal maximaal uitgeoefend worden. Dus moeten we bij elkaar gaan zitten en praten over hoe we Nederland vorm willen geven. Daar hoort ook bij hoe we met dieren om willen gaan.'

Over de RDA zegt Van Dijk: 'Ik vind dit soort adviesraden altijd belangrijk omdat ze vanuit een onafhankelijke rol andere gezichtspunten inbrengen in het politiek krachtenveld. Ik ben pas net begonnen bij de Raad, dus ik weet nog niet precies met welke onderwerpen ik mij bezig wil gaan houden. Het belangrijkste vind ik dat er in de Raad openheid is en blijft. Dat wil zeggen: we moeten alle perspectieven aan bod laten komen, waarderen en proberen te begrijpen. Dus geen vooringenomen standpunten hebben, maar zoeken naar de achterliggende behoefte. Dan kom je er altijd uit, met als einddoel het algemeen publiek belang dienen.'

Foto: Paul Voorham

Ronette Gehring: **‘Diergeneesmiddelen effectief en veilig toepassen’**

‘Ik ben in 1997 als dierenarts afgestudeerd aan de Universiteit van Pretoria in Zuid-Afrika. Daarna heb ik jarenlang in de veterinaire praktijk gewerkt, in Zuid-Afrika en het Verenigd Koninkrijk. Ik deed toen ook wetenschappelijk onderzoek, onder andere naar de beschikbaarheid van diergeneesmiddelen in verschillende regio’s van Zuid-Afrika. Na een periode als docent aan de Universiteit van Pretoria heb ik me gespecialiseerd als veterinaire klinische farmacoloog. Ik heb vijftien jaar in de Verenigde Staten gewerkt, aan North Carolina State University en Kansas State University. Sinds twee jaar werk ik in Nederland, aan de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht,’ vertelt prof. dr. Ronette Gehring. Zij is Hoogleraar Veterinaire Farmacotherapie en Farmacie.

‘Mijn onderzoeksgroep bestudeert de effectieve

en veilige toepassing van geneesmiddelen bij dieren. Diergeneesmiddelen zijn een tool om diergezondheid en dierenwelzijn te verbeteren – denk aan pijnstilling als een dier gewond is of koortsremming bij zieke dieren. Maar dat werkt alleen als de middelen op de juiste manier ingezet worden. Het dier staat in ons onderzoek centraal, maar als dierenarts moet je ook naar de consequenties voor mensen kijken. Denk bijvoorbeeld aan residuen van diergeneesmiddelen in dierlijke producten of het milieu en aan antibioticaresistentie.’

‘De RDA is relatief nieuw voor mij omdat ik pas twee jaar in Nederland werk. Ik moet het politieke systeem dus nog leren kennen. Maar ik vind de manier waarop de RDA werkt en debatteert prachtig; ik ben verheugd dat ik gevraagd ben om lid te worden. Ik vind het mooi dat deze diverse groep van dierenartsen, wetenschappers en andere experts zich samen inzetten voor het belang van het dier. En ik heb iets toe te voegen met mijn kennis en belangstelling. Ik heb me bijvoorbeeld aangesloten bij het forum dat zich buigt over sterfte bij jonge dieren. De intensieve manier waarop we dieren tegenwoordig houden, leidt tot ziekte en sterfte van jonge dieren. Dit zouden we gedeeltelijk kunnen voorkomen met antibiotica, maar dan is de vraag hoe je het belang van de dieren – minder morbiditeit en mortaliteit – balanceert met het belang van de maatschappij – voorkomen van antibioticaresistentie.’

Bas Rodenburg: **‘Digitalisering inzetten om gezondheid en welzijn van dieren te verbeteren’**

‘Ik ken de RDA al jaren en ik heb zijn karakter in de loop van de tijd zien veranderen. Vroeger gaf de Raad met name advies aan de minister en was hij weinig zichtbaar voor de buitenwereld. Nu mengt hij zich meer in het publiek debat en is hij veel zichtbaarder,’ zegt prof. dr. ir. Bas Rodenburg. Hij is hoogleraar dierenwelzijn aan de Faculteit Diergeneeskunde van de Universiteit Utrecht. ‘Mijn expertise is gedrag en welzijn van landbouwhuisdieren, met name kippen en varkens. Ik ben op de hoogte van de uitdagingen waar de veehouderij voor staat. Ik weet ook wat er speelt met betrekking tot het afwegen van het belang van mens en dier in deze sector.’

‘Actuele kwesties zijn de positie van het productiedier in de kringloplandbouw en de

gevolgen van digitalisering. Aan dat laatste thema doe ik veel onderzoek: we kunnen het gedrag en welzijn van dieren steeds beter meten met behulp van sensoren. Sommige mensen zijn bezorgd dat digitalisering zal leiden tot vergaand instrumentaliseren van dieren: het idee van robots die voor kippen zorgen. Maar technologie biedt ook kansen om meer oog te hebben voor de gezondheid en het welzijn van individuele dieren. Technologie is slechts een middel en de toepassing bepaalt hoe dit uitpakt voor het dier. De toekomst van de veehouderij zal mijn speerpunt binnen de Raad zijn. Een nieuwe veehouderij waarin dierenwelzijn centraal staat, dat is een thema waar ik warm van word.’

Rodenburg vindt het ook interessant om over andere onderwerpen mee te denken. ‘Bijvoorbeeld over vraagstukken vanuit de maatschappij, zoals de positie van de wolf in Nederland. Ik sta daar best ingewikkeld in. Als natuurliefhebber die aan de rand van de Veluwe woont, vind ik het fantastisch dat we met de terugkeer van dit roofdier een completer ecosysteem hebben gekregen. Maar ik houd ook schapen als hobby en wil mijn dieren beschermen. Dit is dus een schurende kwestie voor mijzelf.’

Jeroen Candel: 'Slim beleid maken voor complexe uitdagingen'

'Als Universitair Docent aan Wageningen University & Research houd ik mij bezig met landbouw- en voedselbeleid in brede zin. De manier waarop mensen het voedselsysteem ingericht hebben, creëert complexe uitdagingen op het gebied van klimaat, volksgezondheid en het inkomen van boeren. Mijn onderzoeksgroep buigt zich over de vraag hoe overheden met deze uitdagingen om kunnen gaan, dus hoe ze slim beleid kunnen maken. Den Haag en Brussel vragen ons regelmatig om advies, bijvoorbeeld bij de actuele discussie over de transitie naar een kringlooplandbouw. Dit raakt aan dierenwelzijn en de toe-

komst van productiedieren. Het is namelijk onduidelijk welke rol de veehouderij kan spelen in een toekomstbestendige landbouw,' vertelt dr. Jeroen Candel.

'De RDA heeft mij gevraagd om lid te worden vanwege mijn expertise op het gebied van openbaar bestuur en beleid. Ik vind het interessant dat er binnen de RDA een breed scala aan expertise vertegenwoordigd is, vanuit de wetenschap en de praktijk. Het is een platform waar leden inzichten en ideeën uitwisselen om gezamenlijk het welzijn van dieren in Nederland te verbeteren. De Raad vormt voor mij een waardevol netwerk van mensen die kennis hebben van dieren en de veehouderijpraktijk.'

'Ik zal me binnen de Raad vooral bezighouden met de positie van het dier in de landbouw van de toekomst. Dit is een spannend vraagstuk, waarover de RDA met de overheid mee kan denken. Om de transitie naar een kringlooplandbouw goed te laten verlopen, is kennis van één discipline te weinig. De RDA is bij uitstek een plek voor trans-disciplinair debat. Ik hoop dat de raadsleden samen tot nieuwe ideeën kunnen komen over waar we heen willen met de veehouderij en hoe we daar kunnen komen. Ik hoop ook dat we een appel op de overheid kunnen doen om écht een visie te ontwikkelen op de toekomst van de landbouw. Mijn expertise op het gebied

van het sturen van complexe vraagstukken zal daarbij een mooie aanvulling vormen,' besluit Candel.

Vooruitblik naar 2020

In zijn rapport 'Staat van het Dier' van september 2019 beschrijft de RDA diverse actuele kwesties op het gebied van diergezondheid en dierenwelzijn. Inmiddels heeft de Raad hier onderwerpen uit geselecteerd waar hij zich in 2020 in elk geval op wil gaan richten. We beschrijven ze hier kort.

Dier in de kringloplandbouw

De Nederlandse landbouw heeft de laatste decennia gestreefd naar productieverhoging en kostenverlaging. Dit ging ten koste van de kwaliteit van publieke waarden, zoals biodiversiteit, bodem, lucht, water, natuur, landschap, klimaat en dierenwelzijn. De wens is nu om de landbouw en ons voedselsysteem zodanig te transformeren dat de kwaliteit van deze publieke waarden niet verder wordt aangetast en zelfs wordt hersteld. Minister Carola Schouten heeft in september 2018 uiteengezet dat het noodzakelijk is om over te stappen op kringloplandbouw. Het denken en de discussie over de transitie naar kringloplandbouw is sindsdien in volle gang. De Raad constateert echter dat de gevolgen voor het welzijn en de gezondheid van productiedieren tot nu toe onderbelicht zijn in de diverse denkrichtingen, studies en visies. De Raad vindt dat het dier het uitgangspunt moet zijn bij het denken over de landbouw van de toekomst en zal zijn zienswijze hierop geven. *Forum: dr. ir. G.B.C. Backus, W.T.A.A.G.M. van den Bergh, prof. dr. I.J.M. de Boer, prof. dr. ir. J.W. Erisman, H. Huijbers en prof. dr. ir. B Kemp, aangevuld met dr. ir. R. Jongeneel (WUR) en dr. L. Stadig (Dierenbescherming).*

Beoogde publicatie: april 2020

Foto: iStock.com/deimagine

Foto: iStock.com/t-lorien

Dierwaardige veehouderij

In de inmiddels verschenen zienswijze over de positie van het dier in de kringloplandbouw constateert de Raad dat er in de actuele discussie over dit onderwerp weinig aandacht is voor het dier. De nadruk ligt op andere belangrijke zaken zoals klimaat en natuur. De Raad beschouwt de door minister Carola Schouten geëntameerde overgang naar een kringloplandbouw als een uitgelezen kans om dierenwelzijn centraal te zetten. Daarom zal de Raad zich buigen over de vraag wat er nodig is voor een dierwaardige veehouderij. Kunnen we systemen ontwerpen waar productiedieren bij wijze van spreken vrijwillig in zouden lopen?

Zorg voor jonge dieren

Een van de hardnekkige overgebleven problemen in de veehouderij is morbiditeit en mortaliteit van jonge dieren. Burgers hebben hier ook veelvuldig kritiek op. De RDA gaat zich over dit onderwerp buigen met het doel handvatten te bieden voor het terugdringen van ziekte en sterfte bij jonge dieren.

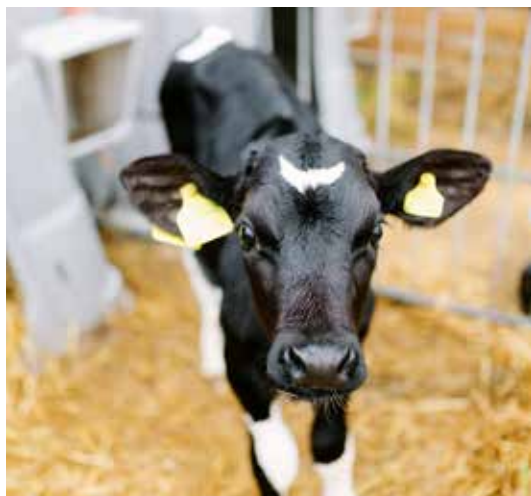

Foto: iStock.com/urbancow

Herintreders

De wolf is terug van weggeweest in Nederland. De soort was hier aan het eind van de negentiende eeuw uitgestorven, na eeuwen van intensieve vervolging. Zijn afwezigheid van 130 jaar is voor sommigen een reden om hem het bestaansrecht in Nederland te ontzeggen en voor anderen een reden voor blijdschap dat hij terug is. De Raad gaat zich buigen over de positie van herintreders zoals de wolf.

Foto: iStock.com/ficio74

Vermenselijking

Mensen kennen menselijke eigenschappen toe aan dieren om hun gedrag te kunnen voorspellen en om relaties met ze aan te kunnen gaan. Die vermenselijking is niet altijd bevorderlijk voor het welzijn van de dieren. Dieren zijn erbij gebaat als we onze relatie met hen baseren op kennis over hun bewustzijn, emoties, gedrag en behoeftes. De Raad gaat zich buigen over de risico's van vermenselijking.

Foto: iStock.com/graphicphoto

Doden van dieren

In sommige situaties is het doden van dieren algemeen geaccepteerd, zoals euthanasie van lijdende dieren. In andere situaties ligt het veel gevoeliger, zoals het ruimen van gezonde dieren in het kader van dierziektebestrijding. Mensen zijn daarbij inconsequent: hun acceptatie van het doden van dieren verschilt per diersoort en zelfs van dezelfde diersoort in verschillende contexten (denk aan een wild konijn, huisdier-konijn en proefkonijn). De Raad wil zich buigen over dilemma's rondom het doden van dieren, met name in welke situaties en met welke methoden dit acceptabel is. Er zal gewerkt worden met een kerngroep en kleinere werkgroepen.

Foto: iStock.com/Salomonus

De Raad aan het werk

De werkwijze van de Raad

De RDA bestaat uit een voorzitter en maximaal 49 leden. Leden van de RDA worden op persoonlijke titel benoemd door de minister van LNV en hebben zonder last of ruggenspraak zitting in de Raad. De Raad brengt adviezen uit op aanvraag en op eigen initiatief. Gevraagde adviezen kunnen vanuit het kabinet komen of de Tweede Kamer, maar ook van provincies of maatschappelijke organisaties - al dan niet via de betrokken bewindspersonen.

De leden van de Raad zijn werkzaam in de wetenschap, het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties. Deze brede samenstelling maakt dat vraagstukken op een multidisciplinaire manier kunnen worden behandeld, wat leidt tot adviezen die vanuit verschillende invalshoeken zijn afgewogen.

Een verzoek om een advies van de RDA wordt getoetst aan de volgende criteria:

1. Heeft het vraagstuk betrekking op dierenaangelegenheden, in het bijzonder dierenwelzijn, diergezondheid en/of ethische kwesties?
2. Is de nodige expertise binnen of buiten de aanvragende partij onvoldoende voorhanden of is er behoefte aan een onafhankelijk langetermijnadvies?
3. Gaat het om een adviesvraag waarvoor een zeer brede vertegenwoordiging van het maatschappelijk krachtenveld is vereist?

Indien aan deze criteria wordt voldaan, kan de Raad besluiten een onderwerp op te pakken - hetzij op verzoek of op eigen initiatief. Een forum met een beperkt aantal raadsleden wordt ingesteld om het advies voor te bereiden. Indien nodig wordt dit forum uitgebreid met experts van buiten de Raad.

Na bespreking in de Raad wordt een zienswijze over een bepaald vraagstuk uitgebracht. Alle zienswijzen worden openbaar gemaakt, onder andere door publicatie op de website van de RDA.

De Raad in 2019

In 2019 had de Raad ongeveer 42 leden. Eén lid (prof. dr. M.P.G. Koopmans) nam afscheid en vijf nieuwe leden werden benoemd (zie pagina 19-21 in dit jaarverslag). Het juniornetwerk 'Jong RDA' werd uitgebreid van zes naar zestien leden. Vanuit hun grote netwerk voedden zij de Raad in 2019 met nieuwe ideeën en invalshoeken. Zij speelden bijvoorbeeld een actieve rol bij de organisatie van het Jubileumcongres (pagina 15) en ze leverden nuttige inbreng bij diverse publicaties van de Raad.

De Raad ontving in 2019 één adviesaanvraag van de minister van LNV. Dit betrof een aanvullende zienswijze op de in 2016 gepubliceerde zienswijze over middelen, methoden en installaties om vogels te vangen en te doden (zie pagina 17). Daarnaast heeft de Raad in 2019 op eigen initiatief zienswijzen uitgebracht over de inzet van hulpdieren en over digitalisering in de veehouderij (zie pagina 10-13), en een uitgebreide zienswijze over de staat van het dier (zie pagina 6-9).

De voltallige Raad is in 2019 drie keer bijeengekomen: twee reguliere plenaire vergaderingen en één vergadering ter finale bespreking van het rapport 'Staat van het Dier'. Daarnaast zijn in het verslagjaar 25 forumbijeenkomsten van acht fora gehouden ter bespreking en voorbereiding van diverse zienswijzen. In het kader van Staat van het Dier zijn er negen bijeenkomsten geweest van het kernteam exclusief diverse

Foto: iStock.com/darios44

bijeenkomsten van de onderliggende werkgroepen. Bovendien waren er bijeenkomsten in het kader van de overige initiatieven en activiteiten, waaronder het jubileumcongres (vijf bijeenkomsten inclusief het congres zelf), de regiobijeenkomsten over de staat van het dier (vier regiobijeenkomsten en een voorbespreking), de adviesbrief over gene-editing bij dieren (vijf besprekingen en een discussiesessie tijdens CRISPR-con 2019), de aanvullende zienswijze over het vangen en doden van vogels (één bespreking), internationale samenwerking tussen Europese dierenraden (drie bijeenkomsten), de Raad van Kinderen (dialoogsessie en nabespreking) en presentaties van of debatten over zienswijzen (vijf bijeenkomsten).

De Raad heeft in 2019 nadrukkelijk het publiek debat opgezocht en werd regelmatig door maatschappelijke organisaties uitgenodigd om mee te praten over dierenaangelegenheden. Daarom heeft de Raad in 2019 diverse discussiebijeenkomsten georganiseerd, waaronder break-out-sessies op het Jubileumcongres, regiobijeenkomsten naar aanleiding van het Staat van het Dier-rapport, een discussiesessie over gene-editing bij dieren, een debatmiddag over dierproeven ten behoeve van de veehouderij, een discussieavond over hulpdieren, een dialoogsessie van de Raad van Kinderen en een seminar over dieren in verschillende contexten (zie pagina 14-18).

RDA-leden en hun achtergrond

Naam

Expertise

Oriëntatie (Praktijk, Wetenschap en/of Beleid)

Prof. dr. J.J.M. van Alphen

Dierecologie

Wetenschap

Dr. ir. G.B.C. Backus

Landbouw en voedsel

Praktijk, Beleid

J.P. van den Berg

Dierenbescherming

Praktijk, Beleid

W.T.A.A.G.M. van den Bergh

Financiering

Praktijk, Beleid

Prof. dr. I.J.M. de Boer

Dierlijke productiesystemen

Wetenschap

Dr. J.J.L. Candel

Beleid

Wetenschap, Beleid

Drs. H.R. Chalmers Hoyneck van Papendrecht

Gezelschapsdieren

Praktijk

Prof. dr. ir. G.M. van Dijk

Beleid

Wetenschap, Beleid

Mr. A.G. Dijkhuis

Faunabeheer, ruimtelijke ordening

Praktijk, Beleid

Dr. N. Endenburg

Mens-dier relaties, dierenmishandeling

Wetenschap

Prof. dr. ir. J.W. Erisman

Duurzame landbouw, voeding en gezondheid

Wetenschap

Prof. dr. R. Gehring

Veterinaire klinische farmacologie

Wetenschap

Drs. D. van Gennep

Opvang uitheemse dieren

Praktijk, Beleid

Prof. dr. M.A.M. Groenen

Genetica

Wetenschap

Prof. dr. S. Haring

Filosofie en informatica

Wetenschap, Praktijk

Prof. dr. ir. L.A. den Hartog

Diervoeding & Agro industriële ketens

Wetenschap, Praktijk

A.L. ten Have-Mellema

Varkenshouderij

Praktijk, Beleid

Prof. dr. ir. J.A.P. Heesterbeek

Gezondheidszorg Landbouwhuisdieren, dier in wetenschap en maatschappij

Wetenschap

Drs. G. Hofstra

Beleid, gezelschapsdieren

Praktijk

H. Huijbers

Melkveehouderij

Praktijk

Prof. dr. ir. A. van Huis

Entomologie

Wetenschap

Prof. dr. ir. B. Kemp

Dierfysiologie, diergedrag en dierhouderij

Wetenschap

A.P.M. Kemps

Welzijn productiedieren

Praktijk

Dr. L.J.A. Lipman

Veterinaire volksgezondheid

Wetenschap

Dr. F.L.B. Meijboom

(dier) Ethiek

Wetenschap

Drs. F.E. Rietkerk

Dieren in dierentuinen

Praktijk, Beleid

Mr. C.W. Ripmeester

Juridische aangelegenheden

Beleid

Prof. dr. ir. T.B. Rodenburg

Dierenwelzijn

Wetenschap

Drs. L. de Ruigh

Dieren in dierentuinen, landbouwhuisdieren

Praktijk, Beleid

Dr. M.C.Th. Scholten

Aquacultuur en visserij, onderzoekstrategie

Wetenschap, Beleid

Prof. dr. Y.H. Schukken

Diergezondheid

Wetenschap

Ir. G.C. Six

Hobbydieren

Praktijk

Drs. M. Slob

Essayist en filosoof

Beleid

Prof. dr. G.R. de Snoo

Niet gehouden dieren

Wetenschap, Beleid

Mr. drs. J. Staman, voorzitter

Beleid

Dr. ir. J.W.G.M. Swinkels

Duurzame veehouderijketens

Beleid, Praktijk

Drs. R.A. Tombrock

Dierenbescherming & dierenwelzijn internationaal

Beleid

Prof. dr. ir. J.C.M. van Trijp

Marktkunde, consumentengedrag

Wetenschap

Dr. H.A.P. Urlings

Voedselveiligheid, productintegriteit

Wetenschap, Praktijk

Dr. J.B.F. van der Valk

Proefdieren

Wetenschap, Beleid

J. van de Ven

Geitenhouderij, gezonde dieren

Praktijk, Beleid

Drs. F.A.L.M. Verstappen

Gezelschapsdieren, vogels

Praktijk

Eervol ontslagen als raadslid

Prof. dr. M.P.G. Koopmans

Leden van Jong RDA

K. Bos, MSc

A. Danklof, MSc

D.M. Eppink, DVM MSc

M.A.A.M. van Gerwen, MSc

J.L.T. Heerkens, PhD

Ir. S. van der Hoeven

Ing. F. Kooter

L. Mulder, LL.M.

P. Paulussen, MSc

S. Ruesink, BBA

R.S. Sikkema, MSc

W.M. Smit, MA

S.H. Snaas-Alders, MSc

L.M. Stadig, PhD

S. van der Steen, PhD

D.J. Vink, MSc

Personeel en organisatie

Het RDA-team ondersteunt de Raads- en forumwerkzaamheden en is het dagelijkse aanspreekpunt voor de leden en alle andere belanghebbenden. Het bestond in 2019 uit:

- Ir. M.H.W. (Marc) Schakenraad, secretaris
- Dr. T.J. (Tamara) Bergstra, adjunct-secretaris vanaf 26 augustus 2019
- A.E. (Anne) van den Ende MSc MA, adjunct-secretaris
- Dr. ir. M.A. (Monique) van der Gaag, adjunct-secretaris tot 1 maart 2019
- Drs. D. (Daniëlle) Hartman, adjunct-secretaris
- Dr. K. (Kirsten) van Hees, adjunct-secretaris
- R.L. (Rosanne) van Oudheusden MSc BA, adjunct-secretaris
- Ir. R. (Ruud) Pothoven, adjunct-secretaris vanaf 28 januari 2019
- P.A. (Paola) van Bladeren, managementondersteuner tot 21 november 2019
- E. (Ellen) Stil-Vlok, managementondersteuner vanaf 1 juli 2019

De volgende medewerkers verlieten het RDA-team:

- Dr. ir. M.A. (Monique) van der Gaag, adjunct-secretaris per 1 maart 2019
- P.A. (Paola) van Bladeren, managementondersteuner per 21 november 2019

De volgende nieuwe medewerkers voegden zich bij het RDA-team:

- Dr. T.J. (Tamara) Bergstra, adjunct-secretaris per 26 augustus 2019
- Ir. R. (Ruud) Pothoven, adjunct-secretaris per 28 januari 2019
- E. (Ellen) Stil-Vlok, managementondersteuner per 1 juli 2019

Foto: iStock.com/curioustiger

